

УДК 348
ББК 86.3+67.401.012

**МУНОСИБАТИ ДАВЛАТ ВА ДИН ДАР
ДАВРАИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ
ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ В ПЕРИОД
НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН**

**INTERRELATIONS BETWEEN STATE
AND RELIGION IN TAJIKISTAN DURING
THE PERIOD OF INDEPENDENCE**

Саидов Шӯхрат,
н.и.с, дотсенти кафедраи
сиёсатишноси ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Саидов Шухрат,
к. полит.н., дотсент кафедры
политологии ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Saidov Shukhrat,
candidate of political sciences, Associate
Professor of the politology department
under the TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: shuhratst@mail.ru

Калидвожа: муносибати давлат ва дин, давлати дунявӣ, озодиҳои динӣ, фаъолияти
иттиҳодияи динӣ, ифротгароии динӣ, тундгароии динӣ, қонун, озодиҳои вичдон

Мақола масъалаи муносибати байни давлат ва дин дар давраи соҳибистиқлолии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад. Дар он таъшаққулёбии сиёсати давлатӣ дар самти дин нишон дода шуда, марҳилаҳои муносибати давлат бо дин ва хусусиятҳои ҳар як давра ба таври ҷудогона дарҷ гардидааст. Дар давоми 25 соли давраи соҳибистиқлолӣ муносибати давлат бо дин ва сиёсати давлат нисбат ба соҳаи дин якранг набуд. Аз ҷумла дар давраи ниҳой паҳн гардидани падидаи ифротгароии динӣ дар ҷомеа таъсири манфии худро на танҳо ба суботи сиёсӣ ва амнияти давлатӣ, ҳамчунин ба равобити байни давлат ва дин расонид. Масъалаи маърифати динӣ дар ин давра бисёр муҳим ба назар мерасад ва баланд бардоштани дониши динии ҷавонон метавонад омили паст шудани раванди паҳншавии ифротгароии динӣ дар ҷомеа гардад. Ҳамчунин дар мақола вазъи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масъалаи озодиҳои динӣ, таҳсилоти динӣ, таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ баррасӣ гардида, пешниҳодҳои муаллиф оид ба беҳтар шудани муносибати давлат ва дин инъикос ёфтааст.

Ключевые слова: взаимоотношения государства с религией, светское государство, религиозная свобода, деятельность религиозных объединений, религиозный радикализм, религиозный экстремизм, закон, свобода совести

Статья посвящена проблеме взаимоотношений государства и религии в период государственной независимости Республики Таджикистан. В ней рассмотрено формирование государственной политики в отношении религии, выделены периоды взаимодействия государства и религии и показаны особенности каждого периода в отдельности. В течение 25 лет независимости взаимоотношения государства с

религией и государственная политика в отношении религии не были однородными. В том числе, в последнее время распространение религиозного экстремизма в обществе отрицательно повлияло не только на политическую стабильность и государственную безопасность, но и на взаимоотношения государства и религии. Религиозное образование в данный период является очень важной проблемой, и повышение религиозных знаний молодежи может способствовать уменьшению распространения религиозного экстремизма в нашем обществе. Также в статье рассмотрены законодательные положения Республики Таджикистан о проблеме религиозной свободы, религиозного обучения, создания и функционирования религиозных объединений и изложены предложения автора об улучшении взаимоотношений между государством и религией.

Key words: *interrelations between state and religion, secular state, religious freedom, activities of religious association, religious radicalism, religious extremism, law, freedom of conscience*

The article dwells on the problem of interrelations between state and religion in the period of state independence of Tajikistan Republic. The author canvasses such issues as formation of state policy towards religion, periods of interrelations in their certain peculiarities. In the course of 25 years of independence interrelations in question and state policy towards religion haven't been homogeneous. For the latest time the dissipation of religious extremism in the society influenced negatively not only political stability and state security, but the interrelations between state and religion either. For the present time religious education is a very important problem as elevation of youth's religious knowledge can promote a reduction of religious extremism in our society. The following questions are adduced in the article as well: legislative provisions of Tajikistan Republic, religious freedom, religious tuition, creation and functioning of religious associations; the author expounds his proposals aimed at an improvement of interrelations between state and religion.

Масъалаи равобити давлат ва дин аз давраҳои қадим то ба имрӯз мавриди омӯзиши олимону муҳаққиқон қарор доштааст. Донишмандони Шарқ ва ҳам Ғарб оид ба паҳлӯҳои гуногуни мавзӯи давлат ва дин асарҳои зиёд мерос гузоштаанд, ки ҳамаи онҳо имрӯз барои таҳқиқи бештари масъалаи мазкур ҳамчун сарчашмаи бозғитмод хизмат менамоянд. Агар ба осори мутафаккирони форсу тоҷик назар андозем яке аз аввалин андешаманде, ки ба таври бисёр дақиқ масъалаи муносибату ҳамкориҳои давлат ва динро таҳлил намудааст, Фирдавсии бузург ба ҳисоб меравад. Ӯ қайд намудааст:

*Чунон дину давлат ба ҳам андаранд,
Ту гӯӣ ду дурре зи як гавҳаранд.
На бе тахти шоҳӣ бувад дин ба пой,
На бе дин бувад шахриёре ба ҷой.[1]*

Фирдавсӣ пояндагии дину давлатро як чизи зарурӣ шуморида, мавҷуд будани равобити дурусту мантиқии байни онҳоро кафолати ҳифзу бақои ҳам давлат ва ҳам дин донистааст.

Ҷойгоҳ ва нақши ҳам давлат ва ҳам дин дар ҳаёти фарҳангиву иҷтимоӣ ва сиёсии мардум бисёр назаррас мебошад. Таърих нишон медиҳад, ки ин ду падидаи иҷтимоӣ дар давраҳои гуногун талаботи мардумро то ба қадри муайян қонеъ карда, аз чанд

чиҳат барои суботу оромӣ, амният ва рушди ҷомеа хизмат намудаанд. Аз сабаби он ки дин ва давлат бевосита дар хизмати мардум қарор доранд, ҳар ду ин падида дар як низоми муайяни сиёсӣ дар иртибот қарор гирифта, дурнамои муносибат, ҳамкорӣ ва ҳамзистии байни ҳамдигарро мувофиқа менамояд. Яъне бо роҳи қабул гардидани концепсия доираву дурнамои ҳамкориҳои давлат ва дин мушаххас карда мешавад. Дар навбати худ ҷун мардум соҳиби давлат ҳастанд ва барои бақои ҳеш давлатро барпо намудаанд, ба дин аз лиҳози эътиқоду имон ва роҳи наҷотёбӣ назар намуда, мавҷудият ва бақои ҳар ду ин падидаҳо барои ҳифзу бақои ҳеш муҳим ва зарурӣ мешуморанд. Дар ҳудуди худ на давлат мавҷудияти дин ва на дин мавҷудияти давлатро ба таври умумӣ инкор намекунад, вале будани як концепсияи муносибати давлат бо дин имконияти ҳифзи оромӣ, субот, амният ва рушди ҳамаҷонибаи ҷомеаро таъмин карда метавонад. Аз он чиҳат ки ба таври анъанавӣ давлатро роҳбари сиёсӣ ва динро имом намояндагӣ менамояд, бофти муносибати давлат ва дин на танҳо аз ин ду падида, балки аз ҷиғунагии эътиқоди роҳбари сиёсӣ нисбат ба ин ё он дин ва аз ҷиғунагии ҷаҳонбинӣ ва маърифати сиёсии пешвои динӣ алоқамандии зич дорад. Гузашта аз ин, ҷӣ тавр шакл гирифтани муносибати давлат ва дин бо низоми сиёсии ҷомеа низ алоқамандӣ дорад. Умуман, ба андешаи мо, омилҳои зерин ба муносибати байниҳамдигарии давлату дин таъсир мерасонанд:

- маърифати динии мардум;
- ҳолати маорифи динӣ;
- шароити иҷтимоиву иқтисодии аҳоли;
- низоми сиёсии ҷомеа;
- вазъи геополитикии минтақа ва ҷаҳон;
- мавҷудияти як ва ё якчанд дин, мазаҳаб ва пайравони онҳо дар ҷомеа.

Аз ибтидои давраи давлатдорӣ шӯравӣ муносибати давлат ва дин дар шакли фишор, зӯрӣ ва маҳдуднамоии дин, арзишҳои динӣ, рӯҳониён ва пайравони дин шакл гирифта, он ибтидои ҳудро нахуст аз идеологияи давлатӣ ва декрети соли 1918 «Оид ба ҷудоии калисо аз давлат ва мактаб аз калисо» сарчашма мегирад. Ҷунонки медонем, то ин давра дар ҳудуди давлати шӯравӣ калисо, давлат ва мактаб (мадраса) ба таври умумӣ сохторҳои ҷудогона маҳсуб намеёфтанд, байни ҳамдигар муносибати бисёр зич доштанд, ки ин ба фаҳмиш ва шароити он давра қомилан табиӣ ҳисоб меёфт. Бояд гуфт, ки декрети соли 1918 «Оид ба ҷудоии калисо аз давлат ва мактаб аз калисо» бисёр масъалаҳое, ки ба мавқеи иҷтимоиву сиёсии шахс дар пайвастагӣ бо дин алоқамандӣ дошт, бекор намуд. Яъне, минбаъд ҳам шахс ва ҳам ҷомеа, новобаста аз алоқамандӣ ва мутааллиқ будан ба ин ё он дин, муносибат, ҳамкорӣ ва фаъолияти ҳудро бояд пеш мебарданд. Ҷунин усули муносибати давлат нисбат ба дин амалан то давраи тағйирёбии низоми сиёсӣ ва идеологӣ боқӣ монд. Вале дар давраи солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ баъзе тағйиротҳо, ба мисли таъсис додани марказҳои дини масеҳӣ ва мусулмонӣ ба вучуд омад, аммо он амалан дар масъалаи ҳуқуқи динӣ ва озодии динии мардум ягон тағйирт ворид накард. Ба ғайр аз Раёсати динии мусулмонони Осиёи Марказӣ ҳамчунин се маркази дигар дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ таъсис дода мешавад.

Нихоят дар даҳсолаи охири мавҷудияти давлати шӯравӣ тағйирёбии низоми сиёсӣ ба муносибати давлат ва дин нармаиро ба вучуд меорад, ки ин боиси нисбатан озод ва ошкоро адо намудани маросими динӣ аз ҷониби як гурӯҳи мардум, зухур

намудани созмонҳои ифротгарои динӣ дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ ва, махсусан, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ гардид. Фазои нави сиёсӣ оқибат ба парокандашавии ин давлати абарқудрат ва дар харитаи сиёсии ҷаҳон ташкил шудани давлатҳои нав боис гардид. Пеш аз ҳама дар минтақаи Осиёи Марказӣ фазои сиёсӣ ва динӣ бисёр ҳассос ва мураккаб гардида, ҷомеаро ба як ҳолати ноамн оварда расонид. Аз як ҷониб заминаҳои дохилии зиддияти гурӯҳҳо ва, аз ҷониби дигар, дар маркази рақобати геополитикии абарқудратҳои ҷаҳон қарор гирифтани минтақа вазъи ояндаро норавшан намуда, рақобати бозингарони сиёсиро мураккаб гардонид.

Дар таърихи миллати тоҷик намунаи барҷастаи равобити дину давлат сиёсати давлати Сомониён ба ҳисоб меравад, ки дар он давра, ислом ба яке аз унсурҳои муҳими давлатдорӣ табдил ёфта, дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоии мардум нақши назаррас дошт. Дар умум мутафаккирони форсу тоҷик бузургтарин осори илмиву фарҳангиро барои наслҳои оянда аз худ боқӣ гузоштанд ва дар раванди таърих тамоми башариат аз он истифода бурда, дар заминаи он ба кашфиёти илмиву техникӣ ноил гардиданд.

То ибтидои асри XX барои миллати тоҷик ва дигар халқиятҳои Осиёи Марказӣ масъалаи равобити дину давлат чандон аз масъалаҳои кушоду баҳсбарангез махсуб намеёфт, зеро то ин муддат давлат дар маънии имрӯзааш (давлатҳои милли, дунявӣ) ба вучуд наомада буд ва дар давлатдорӣ тақрибан ғамму дарки сарҳади муайян байни дину давлат кам ба назар мерасид. Ба назари донишмандони тоҷик ислом аз замони дар Осиёи Марказӣ паҳн гардиданиш дар ҳаёти фарҳангиву иҷтимоӣ ва иқтисодиву сиёсии мардуми тоҷик таъсири назаррас доштааст. Ва ҷунонки таърихшиноси тоҷик Камолуддин Абдуллоев менависад: «Ислом дар ҳаёти иҷтимоиву сиёсии Осиёи Марказӣ нақши муҳим мебозид ва имрӯз низ бозида истодааст, вале на нақши ҳалқунандаро. Он дар муддати якчанд асрҳо ҳамчун танзимкунандаи ҳосси муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, қонуният ва то андозае устувории режимҳои Осиёи Марказиро таъмин менамуд. Дар вазъиятҳои муайян ислом ҳамчун асос барои ҷиҳод бо мақсади муқовимат бар зидди душманони беруна, аз ҷумла дар юришҳои мустамликавӣ ва ҳуҷумҳои империалистӣ хизмат менамуд» [2, с. 31]. Аз суҳанҳои ин муаррих метавон як ҷизи дигарро низ равшан намуд, ки ҷӣ дар замони гузашта ва ҷӣ имрӯз қувваҳои гуногуни сиёсӣ барои амалӣ намудани манфиатҳои ғаразнокӣ худ динро ҳамчун як восита истифода менамоянд. Мисоли он кӯмаку дастгирӣ ва созмон додани ҳаракати Толибон аз ҷониби давлатҳои мусулмониву ғайримусулмонӣ дар Афғонистон бо мақсади шикаст додани артиши шӯравӣ, заиф намудани он ва ҳамчунин минбаъд идора намудани ин минтақаи муҳими геополитикии ҷаҳонӣ мебошад. Умуман дар нимаи дуоми асри гузашта ва, қабл аз он ҳам, тақрибан ҳамаи кишварҳои мусулмонӣ қурбони бозиҳои геополитикии абарқудратҳо буданд ва ҳар яки онҳо (асосан ИМА ва ИҶШС) ба хоҳири амалӣ намудани нақшаҳои стратегӣ хеш ҷомеаҳои мусалмониро ҳамчун аслиҳа истифода мебарданд ва ҷунин бархӯрди муносибат то кунун низ идома дорад.

Дар давраи мавҷудияти давлати шӯравӣ масъалаи равобити дину давлат қуллан тағйир меёбад. Дар нимаи дуоми соли бистуми асри XX давлат динро афюни халқ эълон намуда, бо он муборизаи идеологиву сиёсиро ба роҳ мемонад. Бо мақсади ғапдарову интернатсионалӣ кардани мафкураҳо дар тамоми қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ барномаи «*панҷсолаи беҳудой*» амалӣ карда мешавад. Дар натиҷа, аз таъсири ҷунин сиёсат садҳо нафар равшанфикрону донишмандони миллати тоҷик бадарға ва

қурбон карда мешаванд [3, с. 12-15], ки онро метавон як зарбаи сангин ба риштаи пайванди илмиву фарҳангии миллати тоҷик ҳисобид.

Аз оғози солҳои 80-ум дар ҷомеаҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, аз ҷумла дар ҷомеаи тоҷик, як навъ бедории милливу худшиносӣ пайдо шуд, ки кишри илмиву фарҳангии миллатҳо бештар ёди забони миллий, фарҳанги миллий, истиқлолияти давлатӣ ва озодии динӣ менамоянд. Минбаъд ин шӯълаи мавҷи озодихоҳон авҷ гирифта, ба як қувваи таъсирбахши ҷомеа табдил меёбад. Дар ҷомеаҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, баробари ҳаракатҳои хусусияти миллий-фарҳангӣ дошта, ҳамчунин созмонҳои дорои хусусияти динӣ низ зухур намуда, ба яке аз қувваҳои сиёсии ҷомеа табдил ёфта, минбаъд дар ҳаёти сиёсии кишварҳои минтақа таъсири ҷиддӣ расониданд.

Бо барҳам хӯрдани давлати шӯравӣ ва соҳибистиқлол гардидани давлати Тоҷикистон, масъалаи равобити дину давлат ва авзои диндорӣ мардум куллан тағйир ёфт. Ҷумҳурии Тоҷикистон, чун дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар муайян намудани роҳи ояндаи хеш қарор гирифт. Он замон дар масъалаи қабул намудани кадом соҳти давлат байни қувваҳои сиёсии мавҷуда ихтилофи оро ба миён омад. Дар ҳамин давра давлатҳои хориҷӣ низ барои муайян намудани соҳти давлатии Тоҷикистон кӯшишҳои доштаанд.

Ба назари мо, таърихи равобити дину давлатро дар муддати 25 соли соҳибистиқлолии кишвар, ба таври нисбӣ, ба марҳалаҳои зерин метавон тақсим кард:

- **Марҳалаи якум, солҳои охири ношӯрии давлати шӯравӣ то соли 1992.** Дар ин давра миллати тоҷик рӯ ба худшиносиву ҳудогоҳӣ овард ва дар баробари анъанаҳои миллий, маросиму суннатҳои исломӣ низ дар ҷомеа аз нав қувват гирифтанд. Вале равобити дину давлат дар ин давра бисёр печида ва норавшан боқӣ монд, зеро он замон Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳарчанд истиқлол ба даст оварда бошад ҳам, бо мушкилоти сиёсӣ иқтисодӣ ва ғайра рӯ ба рӯ гардида, натавонист дар фурсати кӯтоҳ равобити байни давлат ва динро муайян намояд. Тоҷикистон на танҳо бо мушкилоти дохилӣ, балки бо мушкилоти берунӣ низ мувҷеҳ шуд. Аз як ҷониб кишвари Русия намехост мавҷи бунёдгариҳои динӣ то ба сарҳади ин кишвар паҳн гардад, аз ҷониби дигар, баъзе аз кишварҳои исломӣ ҷонибдори соҳтмони низоми давлати исломӣ буданд. Чунин вазъияти сиёсӣ геополитикӣ давлати Тоҷикистонро дар рӯёри рақобати абарқудратҳои ҷаҳон қарор дод ва мушкилоти дохилиро дучанд намуд. Дар ҳамин ҳолат давлатро зарурати қабули қарори сиёсӣ лозим омад, ки битавонад шиддати рақобати абарқудратонро болои кишвар паст намояд ва истиқлоли давлатӣ ҳифз гардад.

Ҳамин тавр, парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсади гирифтани пеши роҳи ҳуруҷи ҳизбҳои динӣ ва пешгирии бунёди давлати теократӣ (исломӣ) қарорро дар бораи дохил намудани тағйирот ба Конститутсияи амалкунанда қабул намуд ва тибқи он Тоҷикистонро давлати дунявӣ эълон кард. Сессияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 25 декабри соли 1991 Қонун «Дар бораи даровардани тағйироту иловаҳо ба Конститутсия (Қонуни асосӣ) – и Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул кард, ки дар он гуфта мешавад: «Моддаи 1 пас аз калимаи «ҳуқуқбунёд» бо калимаи «дунявӣ» пурра карда шавад»... Дар лоиҳаи тайёршуда ва дар моҳи апрели соли 1992 ба ҷоп расидаи Конститутсия ин калимаҳо дохил шуда буданд. Ҳамин тавр, калимаи «дунявӣ» дар Конститутсияи Тоҷикистон меёри ҳуқуқӣ гардид [4, с. 118]. Низоми дунявии давлат имкон фароҳам овард, ки гуногунандешӣ ва озодии вичдон барои шаҳрвандон

кафолат дода шавад. Меъёри мазкур баъди доштани соҳибистиклолияти давлатӣ чашмрастарин дастоварди нодир ҳисоб меёфт.

- *Марҳалаи дуюм, солҳои 1992 то 1997.* Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон масъалаи муносибати дину давлат боз ҳам мураккабтар гардид. Сабаби асосии ба миён омадани чунин ҳолат аз як ҷиҳат, бад гардидани вазъи кишвар ва набудани суботи амният дар ҷумҳурӣ бошад, аз ҷониби дигар, яке аз тарафҳои ҷанги шаҳрвандиро ташкил додани ҳизби исломӣ ба ҳисоб мерафт. Дар ин давра масъалаи дин барои Ҳукумати Тоҷикистон мавзӯи хеле ҳассос ва мураккаб буд, ки ирода ва нерӯи имкониятҳои лозима барои ба танзим даровардани робитаи байни давлат ва дин кофӣ набуд. Гузашта аз ин, муносибати ифротгароёнаи ҳизбу ҳаракатҳои динӣ дар он солҳо боиси ҳалалдор шудани моҳияту асли дин гардид. Яъне, истифодаи омили динӣ ба мақсадҳои сиёсӣ на танҳо бар ғайри дин, ҷомеаву давлат, балки паст фаромадани эътиқоди мардум нисбат ба таълимоти динӣ ва обрӯву эътибори дин дар ҷомеа гардид.

Баъди ба имзо расидани Созишномаи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ИНОТ (Иттиҳоди нерӯҳои оппозитсионии Тоҷикистон) масъалаи равобити дину давлат ва таъсири омили исломӣ дар кишвар то андозае мӯътадил ва хусусияти дохилидавлатӣ пайдо мекунад. Минбаъд давлат кӯшиш намуд, ки масъалаи равобити давлат ва дин дар ҷаҳорҷӯбаи қонунӣ шакл гирифта, сабаби оромиву субот ва рушди кишвар бошад. Бо ҳамин мақсад барои таъмини озолии вичдон ва эътиқод аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон заминаҳои моддӣ ва техникаӣ фароҳам оварда шуд.

- *Марҳалаи сеюм, давраи фаъолияти Комиссияи оштии миллий (КОМ), солҳои 1997-2000.* Дар ин марҳала масъалаи сохти давлати Тоҷикистон ва тақдирӣ фаъолияти минбаъдаи Ҳизби наҳзат муайян гардид. Ҳарчанд соли ки соли 1992 дар қонуни асосии кишвар расман сохти «дунявӣ» давлат қайд гардид, ин масъала дубора дар замони фаъолияти КОМ боз мавриди баҳси ҷиддӣ қарор мегирад. Яке аз аъзои КОМ дар китоби ҳеш қайд кардааст, ки масъалаи сохти дунявӣ давлат дар зиёда аз 36 ҷаласаи КОМ [5, с. 8] мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтааст. Он замон намоёндогони исломӣ ба хоҳири фаъолияти минбаъдаи ҳизби сиёсии исломӣ, дархости аз моддаи аввали Конститутсия бардоштани калимаи «дунявӣ» шуданд. Тарафи Ҳукумат бошад, бо овардани далелҳои қатъии худ исрор менамуд, ки боқӣ мондани калимаи «дунявӣ» дар Сарқонуни давлат ҳеҷ муҳолифат бо дини исломро надорад. Баъди баҳси тӯлонӣ, соли 1999 бо ворид намудани тағйирот ба моддаи 28 Конститутсия ҷонибҳои мувофиқа расиданд, ки аз ҷумла, дар он модда омадааст: «Шаҳрвандон ҳуқуқи муттаҳид шудан доранд. Шаҳрванд ҳақ дорад дар ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҳизбҳои характери демократӣ, динӣ ва атеистӣ дошта, иттифокҳои касаба ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ иштирок намояд, ихтиёран ба онҳо дохил ва аз онҳо хориҷ гардад...». Ҳамин тавр, дар ин марҳила, Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон расман эътибори қонунӣ пайдо кард.

- *Марҳилаи чаҳорум, аз соли 2000 то 2009.* Баъди ба даст овардани сулҳ дар Тоҷикистон ва таъмин гардидани амният дар кишвар равобити дину давлат ба таври назаррас тағйир ёфт. Яъне, давлат аз он давра оғоз намуда, ба масоили динии кишвар бисёр ҷиддӣ, васеъ ва то андозае стратегӣ назар менамояд.

Яке аз корҳои бисёр муҳиме, ки дар ин марҳила падидаи омад, муколамаи дунявӣ ва исломӣ дар Тоҷикистон махсуб меёбад. Дар соли 2001 Маркази пажӯҳиши Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо (САҲА), бо татбиқи лоиҳа дар Тоҷикистон таҳти унвони «Ба роҳ андохтани муколамаи сулҳ барои дастгирии ҳамкорӣ ва ҳамзистии фарҳангҳо ва тамаддунҳо дар кишварҳои иштирокдори САҲА» оғоз кард. Мақсади асосии лоиҳа – омӯختани имконияти дарёфти созиш дар байни нерӯҳои исломӣ ва дунявӣ буд. Дар муколамаи сиёсатмадорону олимони исломӣ ва дунявие, ки аксарияташон аъзои Комиссияи оштии миллӣ буданд, иштирок варзиданд [6, с. 5-17]. Дар рафти муколамаи масъалаҳои муҳими динии кишвар, ба монанди таҳлили ҷавонон дар муассисаҳои динӣ, фарҳанги динӣ, қонун дар бораи озодии вичдон ва ғ. мавриди омӯзиш, таҳлил ва баррасии иштирокдорон гардид, ки он дар дарёфти роҳи дурусти равободити дину давлат заминаи муфид ба вучуд овард. Умуман, муколамаи идомии созиши тарафҳои сулҳ ва мактаби хуби шинохт, ҳамдигарфаҳмӣ, дарёфти созиш ва роҳҳои ҳалли мушкилоти мавҷудаи маърифати динии ҷомеа ва ғ. буд.

- **Марҳилаи панҷум**, аз соли 2009 то имрӯз. Дар ин давра бо ташаббуси дастгирии бевоситаи Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷорабиниву маърақаҳои сиёсӣ фарҳангии характери динӣ дошта дар сатҳи давлатӣ гузаронида шуданд. Мисол, ба забони тоҷикӣ тарҷумаи қардани Қуръони Шариф, таъсиси Маркази исломшиносии назди Президенти ҚТ, ҳамасола гузаронидани озмуни қориёни Қуръони Шариф ва дар сатҳи байналмилалӣ ҷашнгирифтани 1310 - солагии Имоми Аъзам - Абӯҳанифа, сол аз сол зиёд намудани квота ба сафари ҳаҷ барои шаҳрвандон ва ғ. мебошад. Бояд қайд намуд, ки маҳз дар ин марҳала бо дарназардошти заҳмату талош ва саҳми Роҳбари давлат Эмомалӣ Раҳмон дар ҳимояи ислом ба рӯйхати 500 мусулмони беҳтарини ҷаҳони ислом ворид карда шуд.

Масъалаҳои марбут ба озодии вичдон, ташкил ва фаъолияти иттиҳодияҳои динӣ, муносибати давлат бо ташкилотҳои динӣ дар қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» [7] ба таври муфассал нишон дода шудааст. Қонуни мазкур баъди Конститутсия яке аз санадҳои муҳим дар масъалаи муносибати давлат бо дин махсуб ёфта, дар он мавзӯи озодии вичдон, пайравӣ қардани шаҳрвандон ба ин ё он дин, тартибу қоидаи таъсиси ташкилотҳои динӣ, навъҳои ташкилотҳои динӣ ва доираву тарзи фаъолияти онҳо оварда шудааст. Мувофиқи ҳам Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [8] ва ҳам қонуни мазкур озодии вичдон, яъне пайравӣ ба ин ё он дин ва ё умуман надоштан ба ягон дин аз тарафи шаҳрвандон қафолат дода шудааст. Чуноне ки дар моддаи 4-уми ин қонун омадааст: «Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон озодии вичдон ва озодии пайравӣ ба дин, аз ҷумла ҳуқуқи ба танҳои ва ё ҳамроҳи дигарон пайравӣ қардан ба ҳар гуна дин ё пайравӣ нақардан ба ягон дин, ба таври озод интиҳоб, паҳн намудан ва дигар қардани ҳама гуна эътиқоди динӣ ва эътиқодҳои дигар, инчунин мутобиқи онҳо амал қардан қафолат дода мешавад». Яъне ҳар як шаҳрванд ҳаққи интиҳоби дин ва пайравӣ ба ягон динро соҳиб буда, ҳеҷ кас ҳақ надорад дар ин қор ба қасе даҳолат намояд ва ё нафареро маҷбур созад. Ин шаҳодати ба таври қонунӣ инъикос доштани озодии вичдон дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро баён дорад. Ҳамчунин дар қонуни ҚТ «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» масъалаи дигаре, ки то ба андозаи мавзӯи ҳамкориҳои байни давлату динро маълум намоинад, масъалаи ҷиғунагии таъсис

ва фаъолият иттиҳодияҳои динӣ махсуб меёбад. Дар асоси шарҳи дар қонун оварда шуда, иттиҳодияи динӣ – иттиҳоди ихтиёрии пайравони як дин ба мақсади якҷоя анҷом додани ибодат ва маросимҳои динӣ, таълими динӣ, инчунин паҳн намудани эътиқоди динӣ мебошад. Яъне намоёндогони як дин иттиҳодияро бо мақсадҳои муайяни динӣ ва ба анҷом расонидани маросими динӣ таъсис медиҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Иттиҳодияҳои динӣ дар шаклҳои ҷамоаи динӣ ва ташкилоти динӣ фаъолият менамоянд. Ҷамоаи динӣ - иттиҳоди ихтиёрӣ ва мустақили шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, бо мақсади якҷоя анҷом додани ибодат ва қонеъ гардонидани дигар эҳтиёҷоти динӣ ташкил карда шудааст, ки ба он шаклҳои зерин: масҷиди ҷомеъ, масҷиди панҷвақта, ҷамоатхона, ибодатгоҳ, зиёратгоҳ ва дигар шаклҳои, ки ба қонунгузорӣ муҳолиф нестанд, дохил мешавад. Дар муқоиса бо ҷамоаи динӣ, ташкилоти динӣ шахси ҳуқуқӣ буда, дар асоси оинномаи худ, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонуни мазкур ба қайд гирифта шудааст, амал мекунад. Шаклҳои ташкилоти динӣ – маркази динии ҷумҳуриявӣ, масҷиди ҷомеи марказӣ, ҷамоатхонаи марказӣ, муассисаи таълими динӣ, калисо, куништ ва дигар шаклҳои мебошад, ки бо қонунгузорӣ муҳолиф нестанд. Дар маҷмӯъ ҷамоаи динӣ ва ташкилотҳои динӣ барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти пайравони ин ё он дин аз ҷониби шаҳрвандон ба таври ихтиёрӣ аз рӯи талаботи муайян намудаи қонун таъсис ва фаъолият менамоянд.

Яке аз масъалаҳои бисёр муҳиме, ки ба муносибати дину давлат ва бо маърифати динии мардум алоқамандии зич дорад, ин муносибати қонунгузорӣ нисбати таълими динӣ ва фаъолияти муассисаи таъдлимии динӣ мебошад. Дар ин робита дар моддаи 7-уми ҳамин қонун чунин омадааст: «Мутобиқи принсипи чудо будани таҳсилоти давлатӣ аз иттиҳодияҳои динӣ таълим дар муассисаҳои давлатии таҳсилоти умумӣ хусусияти дунявӣ дошта, дастрас будани намудҳо ва зинаҳои гуногуни таҳсилот, новобаста аз муносибат ба дин, таъмин карда мешавад». Яъне давлат барои ҳамагон ба таври баробар таҳсилоти умумии дорои хусусияти дунявиро доштаро таъмин месозад ва ҳар нафар новобаста ба эътиқодоти динии худ дар таҳсилоти умумӣ фаро гирифта мешавад. Ҳамчунин дар идомаи қонун омадааст, ки давлат дар низомии таҳсилоти давлатӣ вазифаи таълим ва тарбияи кӯдаконро аз рӯи интиҳоби динӣ ё атеистии падару модар ё шахсони онҳоро ивазкунанда ба ўҳда намегирад. Яъне таълиму тарбияи кӯдакон вобаста ба эътиқодоти онҳо набуда, балки ба таври умумӣ ва ягона сурат мегирад. Ҳамзамон дар асоси ин қонун давлат таълими фанҳои диншиносиро, ки хусусияти иттилоотӣ-маърифатӣ дошта, бо анҷом додани ибодат ва расму оинҳои динӣ сурат намегирад, ба барномаҳои таълимии муассисаҳои таълимии давлатӣ дохил карда метавонад. Ин маънии онро дорад, ки давлат бо дарназардошти зарурат ва тақозои замон метавонад ба барномаи таълимии муассисаҳои давлатӣ фанни марбут ба диншиносиро ворид бикунад. Дар робита ба ин соли қорӣ дар барномаи таълимии мактабҳои олӣ фанни диншиносӣ ворид карда шуд, ки ин амал бисёр дурбинона ва саривактӣ мебошад. Зеро имрӯз омӯзиши фанни диншиносӣ барои ҷавонон бисёр муҳим буда, он то андозае дар баланд гардидани маърифати динӣ ва паст шудани тамоюли гаравиши ҷавонон ба ҳизбу ҳаракатҳои ифротии динӣ мусоидат хоҳад намуд. Бояд гуфт, ки дар ҳақиқат вақтҳои охир васеъ паҳн шудани тамоюли гаравиши ҷавонон ба ҳаракатҳои ифротии динӣ на танҳо ба амнияти суботи ҷамъиятӣ, балки дар муносибати байни давлат ва дин ба таври манфӣ таъсири хурдо

расонид. Аз ҳамин лиҳоз баланд бардоштани маърифати динӣ ва огоҳ намудани мардум аз асли дин вазифаи муҳим буда, он боиси роҳ надодан ба низоъи динӣ ва монеъи раванди паҳншавии ифротгароии динӣ дар ҷомеа мегардад.

Бояд гуфт, ки маорифи динӣ аз ҷумлаи масъалҳои муҳим дар мавзӯи равобити дину давлат дар Тоҷикистон махсуб меёбад. Аз он ҷиҳат, ки дар муддати мавҷудияти зиёда аз 70 соли давлати шӯравӣ бисёр мадрасаву масҷидҳо нобуд ва аз байн бурда шуданд ва маърифати динӣ ё худ таълимоти динӣ ба таври расмӣ манъ гардида буд, баъди ба даст овардани истиқлоли давлатӣ ва ҳамзамон рӯ овардани мардум ба арзишҳои исломӣ он ба таври табиӣ дар ҷомеа аҳамияти бештар пайдо намуд. Нахуст дар солҳои аввали соҳибистиклолии Тоҷикистон бо сабабҳои гуногуни сиёсӣ иқтисодӣ ва ғ. маорифи динӣ, яъне масъалаи таҳсили ҷавонон дар муассисаҳои динӣ аз таваҷҷӯҳи давлат берун монд ва дахҳо нафар ҷавонон барои гирифтани маълумоти динӣ озода ва бо роҳҳои гуногун ба кишварҳои гуногуни мусулмонӣ, ба мисли Арабистони Саудӣ, Эрон, Миср, Покистон ва ғ. сафар намуданд. Маъмулан маълумоти динӣ гирифтани ҷомеаи анъанавии тоҷик чизе бад махсуб намеёфт ва дар гузашта қишри зиёи миллат, пеш аз ҳама, соҳиби маълумоти динӣ буданд. Аммо дар ин марҳалаи таърихӣ, вақте ҷавонони зиёд дар ҳавзаҳои гуногуни исломӣ таҳсил намуда, баъди хатми он ҷойҳо бо ақида ва ҷаҳонбинии динии ғайрианъанавӣ ва муҳолиф бо мазҳаби ҳанафӣ вориди кишвар шуданд, дар фазои динии ҷомеа якҷанд шакли дидгоҳҳои динӣ-ақоидӣ ба ҳам рӯ ба рӯ омад ва фазои динии ҷомеа ба як фазои рақобату муборизаи гурӯҳҳо табдил ёфт. Соли 2010 бо мақсади ҷилавгирӣ аз низоъҳои мазҳабӣ ва паҳн гардидани ифротгароӣ дар кишвар бо фармони Президенти Тоҷикистон аксарияти ҷавононе, ки ба таври ғайрирасмӣ дар кишварҳои мусулмонӣ таҳсил менамуданд, ба ватан баргардонда шуданд.

Ҳамин тавр, охириҳои солҳои 90-уми асри гузашта дар Тоҷикистон ҳизбу ҳаракатҳои шиорҳои исломӣ дошта, ба монанди «Ҳизбу-т-таҳрир», «Салафия» ва ғ. пайдо гардиданд. Ҳарчанд ин ҳизбу ҳаракатҳо бо шиорҳои исломӣ дар ҷомеа зухур карданд, аммо аз лиҳози ақидаву ҳадафҳо ва фаъолияти норавшану пинҳонии ҳеш дар чунин шароит ба манфиатҳои милливу давлатии Тоҷикистон созгор набуданд, яъне фаъолияти онҳо торафт суботи ҷомеа ва амнияти кишварро таҳти ҳатар мемонд. Аз ҳамин лиҳоз Суди Олӣ фаъолияти созмони «ал-Қоида», «Толибон», «Ихвону-л-муслимин», «Ҳаракати исломии Ўзбекистон», «Ҷамоати Ансоруллоҳ» ва ғайраро дар қаламрави кишвар ғайриқонунӣ ва мамнӯъ эълон намуд.

Новобаста аз раванди рушди илму технология ва тағйироти назаррасии иқтисодиву фарҳангӣ дар ҷомеа, нақши дин ва таъсири омили динӣ ё худ исломӣ дар ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ на танҳо халқи тоҷик, балки дигар халқҳои минтақа бисёр назаррас боқӣ мондааст. Чунонки яке аз сиёсатшиносони намоёни кишвар С. Шарипов қайд кардааст: «Омили динӣ дар ҳаёти кишварҳои Осиёи Марказӣ нақши муҳим дорад. Аксарияти аҳолии ин кишварҳо мусулмон буда, дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҳеш анъанаҳои исломиро риоя менамоянд, ки давлат наметавонад дар ин ҳолат дар қанор қарор гирифта бошад. Масалан, аз замони ба даст овардани истиқлолият дар Тоҷикистон аз нав барқароршавии ислом ва арзишҳои исломӣ ба вучуд омад. Ҳукумати кишвар дар ин самт бисёр корҳоро ба анҷом расонид: идҳои исломӣ ба иди давлатӣ табдил ёфтанд, институтҳои фарҳангии исломӣ хеле рушд карда истодаанд ва принципҳои озодии эътиқод воқеъан дар давлат амал мекунад»

[9, с. 291]. Яъне масъалаи муносибати давлат ва дин новбаста аз тағйироти солҳои охир дар соҳаи илм ва технология ҳамоно яке мавзӯҳои муҳими ҷомеаро ташкил медиҳад.

Тағйироти сиёсӣ ву геополитикӣ ва амниятӣ дар минтақаи Шарқи Наздик дар чанд соли охир ва ташкил ёфтани ҳизбу ҳаракатҳои ифротгарои динӣ, аз ҷумла ДИИШ (Давлати исломии Ироқ ва Шом) аз чанд ҷиҳат ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти кишварҳои Осиёи Марказӣ таъсири худро расонидаанд: яқум, паҳн гардидани идеологияи ифротгарои динӣ ва ақидаҳои динии бегона дар байни мардум; дуом, ҷалб шудани ҷавонон ба идеологияҳои ифротгарои динӣ ва шомил шудани як гурӯҳи онҳо ба сафи ДИИШ; сеюм, таъсири манфӣ расонидан ба суботи сиёсӣ ва амнияти давлатӣ; чорум, тағйир додани авлавияти масъалаҳои давлатӣ ва дар ниҳоят аз сари нав дида баромадани усули муносибати давлат ва дин.

Пайвастанӣ садҳо нафар ҷавонони тоҷик ба сафи ҳаракати ДИИШ барои суботи амнияти давлатӣ як паёмади навро ба миён оварда, зарурати таъмини бештари суботи оромии ҷомеа ва амнияти давлатиро пеш гузошт. Дар чунин шароити нави сиёсӣ ву геополитикӣ мавзӯи мубориза бо ҳизбу ҳаракатҳои ифротии динӣ, таъмини суботи амнияти давлатӣ, таҳкими пояҳои давлатдорӣ миллии нисбат ба масъалаҳои иқтисодӣ ву сиёсӣ ва рушди принципҳои демократӣ авлавияти бештар пайдо мекунад.

Баробари дигар масъалаҳо мавзӯи робитаи давлат ва дин низ тағйир ёфта, пеш аз ҳама ба хоҳири суботи амнияти давлатӣ масъалаҳои динӣ бисёр ҳассосият пайдо намудааст. Агарчи нақши дин барои оромӣ ву суботи ҷомеа мусбат доништа мешавад, вале ҳатари ба вучуд омадани низои мазҳабӣ ва динӣ дар ҷомеа чунин нақши динро то андозае коста гардонидаст. Мақомоти давлатӣ бо мақсади ҳифзи суботи оромии ҷомеа дар як муддат ба танзими ҳаёти динии мардум мебардозад. Дар чунин шароит ҷавонро лозим меояд бо донишҳои сиёсӣ ва динӣ ба ҳуби мусаллаҳ гардида, худро аз ҳатари ворид шудан ба ҳаракатҳои ифротгароии динӣ ва ақидаҳои бегона нигоҳдоранд. Тавассути телевизиону радио ташкил намудани барномаи маърифатӣ ва дар барномаи таълимии мактабҳои миёна ҷорӣ намудани фанни маърифати ислом метавонад то ба андозае дар баланд шудани дониши динии ҷавонон мусоидат намояд. Чунонки таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, бештари вақт ҷавонон бо сабабҳои паст будани маърифати динӣ, донишҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва мушкилоти иҷтимоӣ фирефтаи идеологияи бегонаи ифротии динӣ гашта [10, с. 170], ворида созмону ҳаракатҳои ифротгароёнаи динӣ мегарданд ва дар ин роҳ ҷони худро дар ҳатар мегузоранд. Дар ниҳояти кор онҳо на танҳо барои худ, балки барои падару модар, ҷомеа, миллати тоҷик, дини ислом ва давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон боз ба як масъалаи сиёсӣ табдил мегарданд. Аз рӯи омори мавҷуда, аксарияти онҳое, ки ба созмони бо ном «давлати исломӣ» ҳамроҳ шуданд, ҷавонон буда, бо роҳҳо ва мақсадҳои гуногун ворида хоки давлати Ироқ гардидаанд. Имрӯз ҷавонони тоҷик ба яке аз кишрҳои осебпазири ҷомеа мубаддал гардидаанд, ки аз нерӯи зеҳнӣ ву ҷисмонӣ онҳо гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ ву динӣ ва қудратҳои хориҷӣ дар татбиқи мақсадҳои ғаразноки худ истифода менамоянд. Бо ҳамин далел ва сабабҳои дигар имрӯз барои ҷавонон доштани маърифати баланди сиёсӣ ва ҷиҳатҳои сиёсӣ ниҳоят муҳим мебошад, то ки онҳо фирефтаи созмонҳои сиёсӣ ву динии ифротӣ нагарданд.

Зикр бояд намуд, ки дар ин муддати на чандон дароз дар Тоҷикистон бисёре аз масъалаҳои марбут ба равобити дину давлат ҳалли худро ёфтанд ва онро наметавон

нодида гирифт. Дар сатҳи қонунгузорӣ бошад, масъалаҳои зиёде ба таври равшан дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ инъикоси худро ёфтанд.

Метавон натиҷа гирифт, ки дар марҳалаи ташаккули давлатдории миллӣ, таҳкими истиклоли давлатӣ ва дар маркази бозҳои геополитикии кишварҳои абарқудрат қарор гирифтани Тоҷикистон, аз ҳадди маъмули сиёсӣ баромадани масъалаҳои динӣ чандон ба манфиати ҷомеаи тоҷик нест, зеро чунин ҳолат метавонад ба 1) ноором шудани кишвар, 2) заиф шудани суръати рушди иқтисодӣ, 3) сар задани низоҳои мазҳабӣ, 4) зери шубҳа қарор гирифтани лоиҳаҳои стратегияи кишвар ва 5) бад шудани равобити дипломатии Тоҷикистон бо бархе аз давлатҳои хориҷа оварда расонад. Аз ин ҷо имрӯз доштани стратегияи равобити дину давлат ва қабул намудани консепсияи равобити дину давлат барои мӯҳлати дарозмуддат бисёр зарур буда, он метавонад боиси аз байн бурдани баҳсҳои барзиёди динӣ ва ҳалли бисёре аз муаммоҳои динии кишвар гардад.

Чунонки ишора намудем, ҷӣ тавр шакл гирифтани муносибатҳои давлат бо дин аз омилҳои сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, геополитикӣ ва сатҳи маърифати динии мардум вобастагии зич дошта, онҳо заминаи мусоид барои рушди ҳамкориҳои байни давлат ва динро ба миён мегузоранд. Аз ҳамин нуқтаи назар, омилҳои мазкур дар оянда ҳам боиси беҳтар гардидани вазъи ҳамкориву муносибати давлат ва дин ё, баръакс, норавшану мураккаб гардидани робитаи байни онҳо шуда метавонанд.

Пайнавишт:

1. *Ганҷур. Баҳши 11. Шоҳномаи Фирдавӣ. Ҳикмати подшоҳии Яздигурд.*
2. *Камолудин Абдуллоев. Исламское государство: миф или реальность? О взаимоотношениях между государством и религией в Средней Азии / Государство и религия: поиск путей продолжения диалога. – Душанбе: Ирфон, 2005. – С. 30-46.*
3. *Абдуллоҳи Раҳнамо. Уламои исломӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 256 с.*
4. *Иброҳим Усмон. Раванди оштии миллӣ дар Тоҷикистон. Ҷараёни муҳокимаи масъалаи хусусияти давлат дар Конститутсия (дунявӣ ва ё ғайридунявӣ) / А.К. Зайферт, А. Крайкемайер. Дар бораи мувофиқати исломи сиёсӣ ва амният дар қаламрави САҲА. – Душанбе, Деваитич, 2004. – 304 с.*
5. *Ҳимматзода М. Дидгоҳ ва масоил. – Душанбе: Деваитич, 2006. – 272 с.*
6. *Муколама аз роҳи амал: таҷрибаи тоҷикон. – Душанбе: Деваитич, 2008. – 257 с.*
7. *Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодиш вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ». Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2009, №3.*
8. *Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроғаи дастрасӣ: <http://president.tj/taxonomu/term/5/111>. (санаи муроҷиат: 22. 09.16)*
9. *Шарипов Сухроб. Политические процессы в таджикском обществе: сборник статей 1998-2011 гг. – Душанбе: ЦСИ при Президенте РТ, 2011. – 376 с.*
10. *Терроризм ва ифротгарой – роҳҳои нешиғирии он. – Душанбе: Маориф, 2015. – 250 с.*

Reference Literature:

1. *Ganjur. Part 11. «Shoh-Name» by Firdowsi. Wisdom of Padishah-Yazdigurd.*

2. *Abdulloyev, Kamoludin. Islamic State: Myth or Reality? On Interrelations between State and Religion in Middle Asia // State and Religion: Quest of Ways Concerned with Dialogue Continuation. - Dushanbe: Cognition, 2005. – pp. 30 – 46.*
3. *Abdullohi Rakhnamo. Ulems` Council in Tajikistan. - Dushanbe: Cognition, 2009. – 256 pp.*
4. *Ibrokhim Usmon. The Process of National Conciliation in Tajikistan. The Course of Debates Referring to the Problem of State Frameworks in Constitution (secular or non-secular) // A.K. Zeifert, A. Kraykemayer. About Correspondence of Islamic Policy to Territorial Security of SAKHA. - Dushanbe: Devashtich, 2004. – 304 pp.*
5. *Khimmatzoda M. View of the Problem. - Dushanbe: Devashtich, 2006. – 272 pp.*
6. *Conversation about the Ways of Actions: Tajik Experience. – Dushanbe: Devashtich, 2008. – 257 pp.*
7. *Tajikistan Republic Law «On Freedom of Conscience and Religious Associations». Tidings of Tajikistan Republic Supreme Council (Majlisi Oli) for 2009, - #3.*
8. *The Constitution of Tajikistan Republic. <http://president.tj/taxonomy/term/5/111>. (Date of request: 22.09.16)*
9. *Sharipov, Sukhrob. Political Processes in the Tajik Society (collection of articles for 1998 – 2011). – Dushanbe. Centre of Sociological Explorations (CSE) under TR President, 2011. – 376 pp.*
10. *Terrorism and Extremism – the Ways of their Preclusion. - Dushanbe: Enlightenment, 2015. – 250 pp.*